

De bankzaken van de Griekse tempels

door

Dr. R. BOGAERT

Het is algemeen bekend dat veel tempels in de oudheid, juist zoals de kloosters tijdens de middeleeuwen, denken wij maar aan de orde der Tempeliers¹, naast hun religieuze bezigheden een niet te onderschatten economische activiteit hebben ontplooid.

Dit geldt zowel voor Mesopotamië als voor Hellas, doch terwijl de „Tempelwirtschaft” van het Tweestromenland, en dan vooral van Sumer, reeds het voorwerp heeft uitgemaakt van verschillende studies, wacht de Griekse tempel nog steeds op een alomvattende behandeling van de economische rol welke hij in de diverse poleis heeft gespeeld.

Ons doel is het een overzicht te geven van één van de aspecten van de economische bedrijvigheid van een aantal tempels, nl. van de bankzaken die zij verricht hebben.

Vooraleer echter in de details van de verschillende bancaire operaties van de tempels te treden, willen wij zeer bondig een overzicht schetsen van de evolutie, welke de economische bedrijvigheid van de heiligdommen zowel in Mesopotamië als in Hellas heeft doorgemaakt.

Nooit heeft de tempel zulke politieke en economische macht gekend als in de Sumerische tempelsteden Uruk, Ur, Lagash, Nippur, Kish en andere. Sinds de onderzoeken van Schneider², Deimel³, en Falkenstein⁴ heeft men aangenomen dat praktisch gans het grondgebied van de staat aan de tempel toebehoorde, dat de opperpriester tevens vorst was, dat de ganse bevolking werkte op of leefde van het tempeldomein.

Hoe lang dit uniek systeem met zijn volledige interpretatie van staat, maatschappij en godsdienst werkelijk als dusdanig bestaan heeft, kan niet met zekerheid uitgemaakt worden. Doch het is niet waarschijnlijk dat het lang stand heeft gehouden tegen de stijgende zucht naar persoonlijk bezit van de priesters en de hofdignita-

(1) J. Piquet, *Les Templiers. Etude de leurs opérations financières*, préface de H. Lévy-Bruhl, Paris 1939.

(2) A. Schneider, *Die sumerische Tempelstadt*, Essen 1920.

(3) A. Deimel, *Sumerische Tempelwirtschaft zur Zeit Urukaginas und seiner Vorgänger*, in *Analecta Orientalia* 2 (1931) 78-79.

(4) A. Falkenstein, *La Cité-temple sumérienne*, in *Cahiers d'histoire mondiale* I, 4 (1954) 784-814.

rissen. In ieder geval weten wij uit de documenten van Urukagina van Lagash dat onder zijn voorgangers tempelgronden door priesters en hogere ambtenaren waren ingepalmd en dat de boeren en ambachtslui verdrukt werden⁵. Het paleis werd een belangrijke economische eenheid naast de tempel.

Verder hebben de studies van Djakonow⁶ en Szlechter⁷ aangetoond dat er reeds in de Akkadische periode, zij het dan in beperkte mate, private eigendom bestond naast tempel- en paleisbezit.

Na de inval der Akkadiers verving de territoriale staat de stadsstaat. Het individuele eigendomsrecht breidde zich uit en de bevolkingsgroep der vrije burgers met eigen bezit won aan belang. De tempel werd een eigenaar naast andere eigenaars, de priesters, een sociale klasse naast andere. Staat en tempel vormen niet meer een eenheid, maar behouden nog veel onderlinge relaties. De heiligdommen genieten talrijke voorrechten, krijgen schenkingen en hen worden de inkomsten van bepaalde belastingen toegewezen. Wegens hun morele positie spelen zij een overwegende rol in het juridische leven. Zij geven een goddelijke sanctie aan de contracten die binnen hun muren worden afgesloten⁸.

Op het economisch vlak zijn zij niet meer alleen grootgrondbezitters, maar ook geldschieters. Vooral de Shamastempel te Sippar is bekend als kredietinstelling. Zij gebruikten hun rijkdommen om hun eigen bezit te vermeerderen, maar tevens om de gemeenschap een dienst te bewijzen, want de tempelintrest bedroeg 20 %, terwijl de gebruikelijke rentevoet voor graanleningen toen 33 $\frac{1}{3}$ % was⁹.

Het stadium van de tempelstad hebben de Grieken niet gekend. Sinds de ontcijfering van het Lineair B heeft men gemeend iets analoogs te ontdekken in de Myceense periode, doch de gegevens zijn zeer vaag. De *Wanax*, volgens Palmer, was een priesterkoning,

(5) S.H. Langdon in *Cambridge Ancient History* I, Cambridge 1928, 385-388.

A. Moret, *Histoire de l'Orient* I, Paris 1941, 344-346.

H. Schmoekel, *Geschichte des alten Vorderasien* (*Handbuch der Orientalistik* II, 3), Leiden 1957, 26-27.

(6) I.M. Djakonow, *Sale of Land in Presargonic Sumer* (*Papers presented by the Soviet Delegation at the XXIII International Congress of Orientalists „Assyriology“*, 1954, 19-29; I.M. Djakonow, *Obscestvennyj i gosudarstvennyj stroj drevnego Dorecja: Sumer* (Maatschappij en staat in het antieke Mesopotamië: Sumer), Moskwa 1959. Zie de analyse in *Jura* 12 (1962) 556 en het voorbehoud van E. Szlechter tegen de stellingen van Djakonow in *Studia et Documenta Historiae et Juris* 22 (1956) 479-481.

(7) E. Szlechter, *De quelques considérations sur l'origine de la propriété foncière privée dans l'ancien droit mésopotamien*, in *Revue Internationale des Droits de l'Antiquité*, 3e série, 5 (1958) 132-136.

(8) F.R. Kraus, *Le rôle des temples depuis la troisième dynastie d'Ur jusqu'à la première dynastie de Babylone*, in *Cah. d'hist. mond.* I, 3 (1953-54) 534-538.

(9) Zie vooral W.F. Leemans, *The Rate of Interest in Old-Babylonian Times*, in *Revue Internationale des Droits de l'Antiquité* 5 (1950) 12-14.

zoals de Sumerische *patesi*, en er was een godin Potnia die een belangrijk temenos bezat met kudden en personeel¹⁰. Doch van eigenlijke tempels vindt men in die tijd geen spoor. Men treft er alleen kapellen aan in de private woningen en paleizen. Slechts op Ceos en Delos heeft men overblijfselen blootgelegd, die waarschijnlijk tot Myceense tempels behoren¹¹.

Het is in de Ve en de IVe eeuw dat de Griekse heiligdommen een grote economische activiteit hebben aan de dag gelegd¹²: Wij kennen veertien tempels die zich in die periode met bancaire verrichtingen hebben beziggehouden; in Klein-Azië: Ephese, Hali-carnassos en Soloi; in het moederland: Athene, Eleusis en Myr-rhinus, Delphi, Thebe, Olympia en Heraea en verder op de eilanden de tempels van Delos, Samos, Ceos en Lindos.

In de hellenistische tijd komen daarbij, als gevolg van de expansie van de Grieken naar het Oosten, de heiligdommen te Sardes, Priëne, Ilion en Olymos. In die periode gaan ook de tempels van Arcesine op Amorgos, van Dystos op Euboia en van Cos zich met allerlei geldzaken bezighouden. Enkele heiligdommen van het Ptolemaïsche Egypte vragen hier eveneens onze aandacht. Opmerkelijk is hierbij dat Groot-Griekenland op onze lijst niet vertegenwoordigd is¹³. Dit probleem zal het voorwerp uitmaken van verdere onderzoekingen.

Slechts van een drietal heiligdommen, zij het dan ook de voornaamste op economisch gebied, kunnen wij de operaties volgen gedurende verschillende eeuwen; het betreft het Artemision te Ephese tot in de Ie eeuw n. Chr., de Apollotempel op Delos tot in de Ie eeuw v. Chr. en de beroemde Delphische tempel tot in de Ie eeuw n. Chr.

In de hellenistische periode zijn de middelen van de tempels sterk verminderd en moesten vele hun bankoperaties stopzetten.

(10) L.R. Palmer, *Mycenaeans and Minoans, Aegean Prehistory in the Light of the Linear B Tablets*, New York 1963, 16-18; 103-104.

(11) W. Taylour, *The Mycenaeans*, London 1964, 65-70.

(12) Voor de bronnen, literatuur, argumentatie en uitvoerige details betreffende de bankoperaties van de Griekse tempels verwijzen wij de lezer naar R. Bogaert, *Banques et banquiers dans les cités grecques*, Leiden, A.W. Sijthoff (verschijnt in 1966). De volgende voetnoten bevatten verwijzingen naar literatuur en bronnen die niet in bovengemeld werk zijn opgenomen.

(13) Men heeft gemeend dat de Siciliaanse tempels, deposito- en kredietzaken deden; zie F.M. Heichelheim, *An Ancient Economic History II*, Leyden 1964, 73-74. De passus bij Thucydides VI, 46, 3 (zie ook Diod. XII, 4 en Polyæn. VI, 21) vermeldt wel het bestaan van een rijke schat aan wijgeschenken in de tempel van Segesta, schat welke met het oog op de expeditie van de Atheners naar Sicilië zou kunnen gemunt worden. Er is eveneens sprake van een schat in de tempels te Selinus (*Thuc.* VI, 20, 4), welke naar alle waarschijnlijkheid eveneens uit kostbare ex-voto's bestond of misschien ook de staatsschat zou kunnen zijn. Van private deposito's of van een tempelkas waaruit leningen verstrekt werden is echter in de teksten geen spoor te vinden.

Dat kan aan allerlei oorzaken toegeschreven worden: de ondergang van de polis en de achteruitgang van de oude staatsgodsdiens, wat een vermindering van de schenkingen, offergaven en privilegiën moest voor gevolg hebben; het ingrijpen van de overheden, die de tempels als een soort spaarpot beschouwden en, telkens zij geld nodig hadden, beslag legden op de heilige schatten. Wegens de algemene verarming van de middenstand en de uitputting van de staatskassen konden veel schuldenaars, zowel private als openbare, de ontleende sommen niet terugbetalen, wat telkens verliesposten voor de tempels moest betekenen. Tenslotte moeten wij in die tijd nog rekening houden met de toenemende concurrentie van de private en publieke banken, die dan tot grote bloei komen. Wij zien zelfs dat de beheerders van de tempels van Thebe, van Delos, Cos en Ptolemaeïsch Egypte zich voor allerlei operaties tot de private en publieke banken wenden.

Wij constateren dus, zowel voor Mesopotamië als voor Hellas, een evolutie in dalende lijn wat het economisch potentieel van de heiligdommen betreft, een verschijnsel dat niet hoeft te verwonderen en verband houdt met de toenemende secularisatie, welke men in de antieke maatschappij aantreft.

Laten wij nu even de verschillende bancaire verrichtingen, waarmede de vermelde tempels zich hebben bezig gehouden, onder de loep nemen.

a) *Het bewaren van deposito's*

Het bewaren van geld, kostbare voorwerpen en documenten is zeker de eerste en voornaamste bankverrichting van de tempels geweest. Op dit gebied had het Artemision te Ephese de grootste roem. Het wordt om zijn veiligheid en betrouwbaarheid geprezen door Aristophanes, Xenophon, Caesar, Plutarchus, Strabo, Dio Chrysostomus en Aelius Aristides. Verder werden van in de oudste tijden deposito's toevertrouwd aan de Athena Lindiatempel op Rhodos; Cleisthenes deponeerde de bruidsschat van zijn dochters in het Heraeion te Samos, Lysander vertrouwde 1 talent 52 minen en 11 staters toe aan de Apollotempel te Delphi, om maar enkele bekende deposito's te vermelden. Staten en statenbonden maakten van tempels gebruik voor het bewaren van hun fondsen. Denken wij maar aan Athene en Delos. Ook contracten en documenten werden in de schatkamers van de tempels gedeponeerd.

Doch niet alle tempels hebben deposito's in bewaring genomen. Door talrijke inscripties zijn wij zeer goed ingelicht over de comptabiliteit van de Apollotempel van Delos. Welnu er is geen spoor

van deposito's te vinden. Dit kan te wijten zijn aan gebrek aan bergruimte, en op Delos zal dit wel het geval geweest zijn, omdat de staat zelf de schatkamer van de tempel in gebruik had. Elders kunnen andere motieven gespeeld hebben. Er was immers voor tempel en staat een zeker risico verbonden aan de aanwezigheid van kostbare deposito's in de heilige schatkamers. Dit kon allicht de hebzucht van veroveraars en piraten opwekken en de geschiedenis leert ons hoeveel tempels geplunderd zijn geworden.

Welke was de verhouding tussen deponent en heiligdom? Deposito's werden aan tempels toevertrouwd omdat men deze als zeer veilige bewaarplaatsen beschouwde en vertrouwen had in de eerlijkheid van de priesters. Er was in de oudheid een grote behoefte aan brand- en inbraakvrije bergruimte. De algemene veiligheid was zeer precair en het brandgevaar zeer groot. Wanneer iemands woning geen voldoende securiteit bood, wanneer hij op reis moest of op reis was, vertrouwde hij zijn kostbaarheden toe aan een familielid, een betrouwbare vriend, een bankier of een tempel of stopte het gewoonweg in de grond, als hij niemand in vertrouwen durfde te nemen. De tempel bood een morele en een materiële waarborg. Moreel wegens de onschendbaarheid der heiligdommen, al hadden niet alle hetzelfde prestige op dat gebied. Materieel beschikten de tempels over veilige brandvrije bergruimten, zoals de thesauros van het Asclepieion op Cos. Het is een diepe stenen groeve, 2,15 m. lang en 1,52 m. breed, afgedekt met een zwaar marmeren deksel dat slechts met een katrol kon gelicht worden. De thesauros was voorzien van 4 sloten, waarvan de sleutels aan 4 verschillende personen toevertrouwd waren. Andere tempels hadden versterkte vertrekken met zware, brandvrije en van verschillende sloten voorziene deuren, zoals de Opisthodomos te Athene.

Voor de tempel was het bewaren van deposito's een dienst tegenover de evenmens, evenals de gastvrijheid en het asielrecht. Deze dienst wortelt in een zeer oude rechtsverhouding met religieus karakter en metaphysische en ethische sancties. De dankbaarheid en de vroomheid van de deponent konden bovendien aan de tempel materiële voordelen bezorgen onder de vorm van offers en wijgeschenken. Juridisch gezien waren de tempeldeposito's ongetwijfeld *deposita regularia* of gesloten deposito's. Het waren de gedeponeerde speciën, en geen andere, die moesten gerestitueerd worden en de tempel had zeker niet het recht ze voor eigen doeleinden te gebruiken of verder tijdelijk uit te lenen. Dit wordt nadrukkelijk door twee auteurs (Artemidorus van Ephese, IIe eeuw v. Chr. en Dio Chrysostomos, 40-112 n. Chr.) bevestigd voor het Artemision te Ephese. De deposito's werden op een officiële lijst

genoteerd en bleven onaangeroerd in de schatkamer. Zelfs de stad heeft ze meestal intact gelaten. Van de vierentwintig tempels, waarvan wij weten dat zij zich met bankoperaties hebben beziggehouden, zijn er buiten het Artemision slechts twee die naast het bewaren van deposito's ook leningen hebben verstrekt, nl. Delphi en Priëne, doch chronologisch vallen die beide verrichtingen hoegenaamd niet samen. Onze bronnen attesteren weliswaar deposito en krediet voor deze tempels, doch met minstens een eeuw verschil tussen beide operaties.

Er is ook geen enkele aanduiding dat deze deposito's rente opbrachten of dat men er betalingen uit kon doen. Deposito en krediet zijn dus niet aan mekaar gekoppeld in de tempelbanken, zoals in de moderne depositobanken.

b) *Verstrekken van Leningen*

Voor zover onze kennis reikt, hebben een veertiental tempels als kredietinstellingen gefungeerd en dan meer bepaald als een soort hypotheekbanken. Zoals het Artemision te Ephese de beroemdste en veiligste bewaarplaats was voor deposito's in de oudheid, zo mag het Apolloheiligdom op Delos ongetwijfeld als de belangrijkste heilige kredietinstelling beschouwd worden. Uit de rekeningen die reiken van 432 tot 145 v. Chr. blijkt dat de tempel in grote mate leningen heeft verschaft aan Delos zowel als aan vreemde steden, aan Deliërs zowel als aan vreemdelingen, leningen van vele talenten, maar ook van enkele drachmen.

De kredietpolitiek van Apollo verschilt volgens het politiek regiem van het eiland. Onder de eerste Attische overheersing (478-314) leende de tempel grote bedragen uit aan de meeste poleis der Cycladen, alsook aan vreemdelingen en Deliërs. De duur der leningen was beperkt tot 5 jaar en van nalatige schuldenaars werden de onderpanden in beslag genomen. In die periode is dan ook het onroerend tempelbezit, bestaande uit gronden en huizen grotendeels tot stand gekomen. Tijdens de onafhankelijkheidsperiode is de toestand gans anders. Kleine bedragen, gemiddeld 100 dr. (onder de Atheners was het gemiddelde 1000 dr. voor private leningen) werden thans bijna uitsluitend aan Deliërs uitgeleend. De wet voorzag slechts hypothecaire leningen, doch dat was maar een formaliteit, want men kon lenen op het huis van een vriend, een familielid, en deze liep geen gevaar zijn eigendom te verliezen wanneer de schuld niet voldaan werd, want in die periode althans werden geen huizen of gronden in beslag genomen. Er was trouwens ook geen terugbetalingstermijn voor de leningen vastgesteld. Sommige schul-

den bleven meer dan 100 jaar in de rekeningen vermeld staan. Was de schuldenaar overleden, dan noteerden de hieropoei de erfgenamen als debiteur, maar drastische maatregelen om de achterstallige tegoeden te innen werden niet getroffen.

De toestand verandert opnieuw als de Atheners na 166 het eiland terug onder hun bewind krijgen. Grote sommen achterstallige intresten en vervallen leningen komen weer binnen. De terugbetalingstermijn van 5 jaar wordt weer ingevoerd. Er volgen weer confiscaties.

Dus de Atheners beheerden de tempel als een zaak, als een bedrijf dat moest renderen. De Deliërs beschouwden hun tempel als een humanitaire instelling die in de eerste plaats aan de eigen gemeenschap en de minderbedeelden onder hen moest ten goede komen, een soort kas van lening voor kleine lui. Een dergelijke humanitaire politiek werd ook in Mesopotamië door de Shamash-tempel te Sippar en de tempels van Mari toegepast.

Wij hebben vastgesteld dat de deposito's in de tempels onaan-geroerd bleven. Het kapitaal dat de heiligdommen uitleenden kwam dus voort uit hun eigen middelen en eventueel uit stichtingsfondsen. Zij hadden veelal rijke inkomsten, voortkomende van schenkingen, onroerende goederen als gronden en huizen, toelagen van de staat die bepaalde belastingen en boeten aan de tempels toe-wees, en de offerbussen. Al het geld dat niet voor het onderhoud van de tempelgebouwen en de priesters of voor de eredienst noodzakelijk was, kon uitgeleend worden tegen interest. Het gebeurde dat een tempel wegens verwoestingen tijdelijk zijn leningen moest schorsen omdat alle beschikbare fondsen aan de wederopbouw moesten besteed worden. Dit heeft zich nl. voorgedaan te Delphi.

Naast zijn eigen kapitaal kon de tempel ook stichtingsfondsen uitlenen zoals het Apolloheilgdom op Delos, dat de stichtingen samen met eigen gelden tegen dezelfde voorwaarden, maar met afzonderlijke boekhouding, aan particulieren in leen gaf.

Wij mogen aannemen dat in de regel rente gevorderd werd voor de leningen. Zelfs staten (zoals Athene, Delos, Carthaea), betaalden aan hun tempels interest. De rentevoet is echter zeer laag in vergelijking met het percentage aangerekend door de particulieren en de banken. Dit is te verklaren door het feit dat de tempels met eigen kapitaal werkten, slechts tegen reële zekerheid uitleenden en ook soms humanitaire bedoelingen hadden. Delos en waarschijnlijk ook Arcesine op Amorgos vroegen 10 %, wat het hoogst bekende percentage is voor tempelleningen. De Athenatempel te Ili-on leende aan de steden die deel uitmaakten van de panegyris tegen $6\frac{2}{3}$ % en tijdelijk werd die intrest zelfs op $12\frac{1}{3}$ % gebracht. Athene betaalde $1\frac{1}{5}$ % aan zijn goden.

Over de waarborgen geëist door de tempels worden wij het best inlicht door de Delische inscripties. Alleen op onroerende goederen als gronden, huizen, tuinen, ateliers en verdiepingen (appartementen) werden leningen toegestaan. Nochtans werd nergens de waarde van het onderpand bepaald, zodat wij niet weten in welke mate de leningen gedekt waren. In het eventuele gebrek aan dekking werd echter voorzien door de clause dat de ontlener daarenboven met al zijn overige bezittingen borg moest staan, en borgen moest stellen die eveneens met gans hun vermogen voor de schuld aansprakelijk waren. Al die voorzorgen hadden in feite slechts een formeel karakter, want de rekeningen leveren geen enkel bewijs dat de Delische hieropoei werkelijk tot executie van debiteuren zijn overgegaan, terwijl anderzijds sommige schulden, zoals reeds gezegd, meer dan honderd jaar bleven bestaan. Maar niet alle tempeladministraties waren zo lankmoedig als de Delische tijdens de onafhankelijkheidsperiode. Een Halikarnassische inscriptie uit de IVe eeuw leert ons dat, ten bate van de tempel van Apollo, Athene en Parthenos (Artemis), twaalf huizen en negentien stukken grond, toebehorende aan debiteuren van de goden, werden verkocht. Een paar Egyptische tempels schijnen onder de Ptolemaeërs krediet tegen vuistpand te hebben verleend¹⁴.

Wij kennen slechts één geval waarin een tempel geld heeft uitgeleend zonder dat reële zekerheid was gesteld, de lening van de Artemistempel te Sardes aan een zekere Mnesimachos. Noch onderpand, noch borgen waren gesteld. De notoriëteit van de ontlener was voor de geldschietter de enige waarborg. De lening heet dan ook *παρακαταθήκη* (deposito), waardoor het vertrouwelijk karakter onderstreept wordt. Toen Mnesimachos zijn schuld niet kon voldoen, heeft hij van de tempel uitstel van betaling gekregen door een hypothecaire waarborg op zijn domein toe te staan. Dergelijke procédés komen ook bij moderne banken voor.

Soms waren ook strafclausules in de leencontracten voorzien. Te Sardes was het dubbele bedrag van de lening verschuldigd, wanneer de schuld op de vervaldag niet gehonoreerd werd. Te Arcesine stelde men zich met anderhalf maal de lening tevreden. De Delische contracten daarentegen kennen geen strafclausules.

Ook de staat moest waarborgen bieden aan de tempel voor de leningen die hij kreeg. Ofwel stonden bepaalde burgers, *προδουλευσταί* geheten, die zelf nog borgen (*ἐγγυηταί* of *ἀνάδοχοι*) moesten stellen, verantwoordelijk voor de terugbetaling van de som-

(14) Namelijk het Serapeion te Memphis en een tempel in Thebaïs. Zie W. Otto, *Priester und Tempel im hellenistischen Aegypten*, I, Leipzig und Berlin 1905, 319-320 en Cl. Préaux, *L'Economie royale des Lagides*, Bruxelles 1939, 294.

men zoals op Delos, ofwel was het vermogen van de ganse burgergemeenschap onderpand voor de staatsleningen, zoals te Carthaea.

e) *Geldemissie*

De geldemissie is essentieel een staatsrecht, doch de staat kan ondergeschikte machten de toelating geven munt te slaan. Zo mochten veel steden in Klein-Azië, die tot het Romeinse rijk behoorden, eigen bronzen of koperen munten slaan en Athene heeft zelfs zilverdrachmen uitgegeven tot onder Augustus, toen de zilverbijlen uitgeput raakten.

In Griekenland hebben enkele tempels van de overheden in sommige omstandigheden de toelating gekregen om hun voorraad zilver zelf te munten. De belangrijkste tempelmissie is die van Olympia, bestudeerd door Ch. Seltman. Van ca. 520 tot ca 470 werden er didrachmen, drachmen, triobolen en obolen geslagen volgens de Pheidonische muntvoet. Daar gemunt zilver een hogere waarde heeft dan ongemunt metaal betekent dit muntrecht een groot materieel voordeel voor de heiligdommen. Ca. 500 organiseerden de inwoners van Heraea de Arcadische spelen en het feest ter ere van Zeus Lycaeus op de Lycaeusberg. In nauwe aansluiting met Olympia gaven de priesters munten uit, volgens dezelfde voet als de Olympische, doch zij beperkten zich tot triobolen en obolen.

Te Olympia en te Heraea werden de munten geslagen in verband met de grote feesten en spelen die in deze centra gehouden werden. Deze feestelijkheden gingen gepaard met een markt, bezocht door kooplui en pelgrims uit alle delen van Griekenland. Een markt echter vergt een eenheidsmunt voor kopers en verkopers, zodat men gemakkelijk de prijzen kan berekenen en vergelijken. Seltman veronderstelt met grote waarschijnlijkheid dat de tempelmunten van Olympia en Heraea in grote mate het circulatiemiddel waren op deze markten en dat de tempels dus met agio de vreemde munten van kooplui en pelgrims uitwisselden, en op die manier hun eigen geldstukken in omloop brachten.

Te Milete hebben de priesters van Didyma, de Branchidae, emissierecht gekregen om hun metaalvoorraad te revaloriseren met het oog op de geweldige kosten welke de heropbouw van het Didymeion met zich mee zou brengen. De amphictyonen van Delphi hebben gedurende enkele jaren (336-331) een munt uitgegeven die beter dan de in omloop zijnde Aeginetische stukken kon concurreren met de Attische tetradrachmen. Daar de zilvervoorraad van de tempel vooral bestond uit oude, weinig gangbare munten, ging het hersmelten met zulke verliezen gepaard (ἀπώστρα), dat het experiment vlug werd stopgezet.

Egypte kende geen muntstelsel vóór de vestiging van de Ptolemaeische staat. Toch was er reeds geld in omloop onder de vorm van baren zilver waarvan het gehalte door sommige tempels gewaarborgd werd met een merkteken. Zo kent men vooral geld van Ptah en Harsaphès. De Ptolemaeërs hebben dit geld verder laten circuleren¹⁵.

d) *Wisselen*

Wij hebben reeds gehandeld over de vermoedelijke wisseltransacties van de priesters van Olympia en Heraea. De tamiae en naopioae van Delphi waren zeer handige wisselaars, al wisselden zij niet voor derden maar slechts voor zover het voor hun eigen betalingen noodzakelijk was. Te Delphi waren twee muntsoorten naast elkaar in omloop, nl. de Attische en de Aeginetische. De officiële koers was 10 Att. dr = 7 Aeg. dr, de vrije koers, 10 Att. dr = 7½ Aeg. dr. Dit betekende een agio van 7,1 % in het voordeel van het Attische geld. Uit dit koersverschil trachtten de tempelbeheerders nu zoveel mogelijk profijt te halen. Zij ontleenden o.a. aan de prytanen 190 darieken tegen de officiële koers van 20 Att. = 14 Aeg. drachmen en verkochten die op de vrije markt tegen 15 Aeg. drachmen. Zij boekten bij deze transacties een winst van 190 Aeg. drachmen. Als zij in Aeginetisch geld moesten betalen, betaalden zij soms in Attisch geld dat zij tegen de vrije koers aanrekenden, wat bij elke verhandeling een winst liet van 7,1 %, voor zover zij het Attisch numerair tegen het officiële tarief konden betrekken.

e) *Betrekkingen met andere banken.*

In bepaalde gevallen werkten de tempelbanken ook samen met de private banken en eventueel met de staatsbank van dezelfde stad, veelal om tijdelijk sommen in bewaring te geven, zoals ten overvloede blijkt uit de Delische rekeningen. Ook de tempels in het hellenistisch Egypte plaatsten geld op de banken¹⁶.

Deze betrekkingen tussen de banken en de tempels kan men gemakkelijk begrijpen, wanneer men bedenkt op welke wijze het geld in de tempel werd bewaard. Veiligheid was hoofdzaak. De schatkelders of schatkamers waren moeilijk toegankelijk. De safes wa-

(15) Cl. Préaux, *ibidem*, 273-274. Ook in Babylonië en Assyrië kende men reeds een dergelijk premonitair geld, gegarandeerd door tempels, vooral door Ishtar. Zie A.T. Olmstead, *History of Assyria*, New-York and London 1923, 537.

(16) U. Wilcken, *Archiv für Papyrusforschung*, 5 (1913) 211-212; Cl. Préaux, *o.c.*, 293.

ren van verschillende sloten voorzien en konden slechts geopend worden in de aanwezigheid van de tempelbeheerders en afgevaardigden van de πόλις en dat gebeurde slechts enkele malen in het jaar, hoogstens eens per maand. Daar echter voortdurend in de tempel geld binnenkwam en rekeningen moesten betaald worden, moesten de beheerders kasgeld bijhouden. Zij konden dit zelf bewaren, doch in veel centra bestond de gewoonte dat de schatmeesters die sommen op een private bank of op een staatsbank deponeerden. Zij waren aldus bevrijd van de zorg voor grote bedragen en konden meteen laten wisselen als zij vreemde munten ontvingen hadden. De bankiers hadden agiovoordeel en door deze deposito's moest hun krediet flink stijgen.

Een bank leek voor een tempel zo'n geschikte instelling dat de beheerders van het Coïsche Asclepieion een eigen bank ἡ τοῦ θεοῦ τράπεζα hebben opgericht. Dit voorbeeld is echter, voor zover wij weten, niet nagevolgd geworden.

f) *Beheer van de tempelbanken*

Het financieel beheer van de tempels en meteen ook van de tempelbanken was zelden in handen van priesters. Dezen waren vooral in beslag genomen door hun religieuze verplichtingen en werden voor de materiële en administratieve aangelegenheden bijgestaan door colleges van ambtenaren. Slechts in twee gevallen, voor zover de bronnen ons inlichten, heeft de priester zelf zich met de bancaire operaties van de tempel ingelaten.

Te Ephese stond de Megabyzus, de opperpriester, aan het hoofd van de bank. Hij waakte persoonlijk over de goede reputatie van de instelling en controleerde de financiële verrichtingen. Ook te Myrrhinus, een Attische demos, beheerden de priesters zelf de heilige fondsen en waren zij zelfs met hun eigen fortuin aansprakelijk voor eventuele verliezen.

Over het algemeen echter was het financieel beheer in handen van sacrale ambtenaren, leden van de tempelfabriek. Het waren *neopoei* te Halicarnassos, Delphi, Sardes, Cos, Priëne, *hieromnemones* te Carthaea, *tamiae* te Athene, op Cos en tijdelijk ook te Delphi. Een *hierotamias* beheerde het bezit van de Athena Lindia-tempel op Rhodos.

De tempelfinanciën op Delos vielen onder bevoegdheid der Amphictyonen tijdens de eerste Attische overheersing. Van 315 tot 166 waren vier *hieropoei* belast met de tempelkas en na 166 stelde Athene twee καθεσταμένοι ἐπὶ τὴν φυλακὴν τῶν ἱερῶν χρημάτων καὶ τῶν ἄλλων προσόδων τοῦ θεοῦ aan.

Opperste controle op het bezit der goden werd echter in alle staten uitgeoefend door de Raad en de Volksvergadering, want de heiligdommen en hun schatten waren in feite openbaar bezit. Deze controle is in stijgende lijn gegaan en liep soms uit op eenvoudige confiscatie door de staat.

BESLUIT

Wij hebben in deze uiteenzetting één facet van de economische activiteit van enkele Griekse tempels belicht, nl. de bancaire operaties. De heiligdommen die zich daarmee hebben ingelaten heeft men traditioneel „tempelbanken” genoemd en wij hebben gemakshalve ook deze term gebruikt. Sommige auteurs zijn verder gegaan en hebben de tempel beschouwd als de bakermat van het bankwezen¹⁷, als een „Groszbank” of als een circulatiebank.

Het past om te besluiten, na te gaan hoeveel waarheid er in al deze benamingen steekt.

Mag men deze tempels „banken” heten? Alles hangt er van af wat men onder „bank” verstaat. De term is polyvalent en in de loop der tijden gebruikt geworden voor financiële ondernemingen die men thans niet meer als een bank zou betitelen. De Lombarden noemden hun pandjeshuis een bank en de Medici, die in de eerste plaats kooplui waren, spraken eveneens over hun bank. Nu nog spreekt men van de „Bank van Lening” waarmee de lommerd bedoeld wordt, maar al wie het thans heeft over een bank denkt zeker niet aan dergelijke instellingen, maar aan wat men gewoon is te noemen „Depositobanken”, t.t.z. instellingen waaraan men geld in deposito geeft om veiligheidsredenen en betalingsfaciliteiten en daarbij impliciet aan de bankier de toelating geeft dit geld naar eigen goeddunken te beleggen op voorwaarde dat hij op verzoek het deposito uitbetaalt. Met andere woorden, voor ons zijn banken in de eerste plaats instellingen die zich met betalingsbemiddeling en krediet gelasten.

In deze zin kan men de tempels geen banken noemen. De deposito's die zij in bewaring namen konden niet voor betalingen aangewend worden, en de tempel mocht ze niet verder uitlenen. Bovendien waren de bancaire operaties voor de tempels steeds secundair en in veel gevallen slechts tijdelijk. Hoofddoel was de eigen middelen vermeerderen om de cultus met meer luister te kunnen vieren en in sommige gevallen zoals op Delos, was er ook een hu-

(17) Dit probleem zal door ons in een afzonderlijke studie onderzocht worden.

manitair streven waar te nemen. Van „Groszbanken” kan er dus zeker geen spraak zijn.

Een Duits auteur, K. Schwarze, heeft de tempels circulatiebanken genoemd. Als men daardoor wil verstaan dat de tempels kapitalen, die onproductief in hun schatkamers lagen, door hun leenpolitiek en emissies in omloop brachten, wat de geldcirculatie bevorderde en de handel moest ten goede komen, dan kan men met dergelijke benaming accoord gaan, doch wanneer wij van een „circulatiebank” spreken, dan bedoelen wij daarmee iets helemaal anders, nl. een bank die krediet schept door het feit dat zij geld onder de vorm van bankbiljetten in omloop brengt en die door haar kredietpolitiek de ganse geldsomloop regelt.

De tempel die zijn eigen kapitaal uitleent, doet niets anders dan zijn eigen koopkracht overdragen op de ontlener. Hij schept geen nieuwe geldelijke beschikkingsmacht, zoals de privébanken. De geld- en kredietscheppende functie, die economisch zo belangrijk is bij de moderne banken, was aan de tempel vreemd.

Wat was dan het economisch belang van deze instellingen? Zij waren in de eerste plaats veilige schathuizen waar soms belangrijke reserves bewaard werden en waar de polis in laatste instantie over besliste.

Als bewaarplaats van deposito's mag hun rol niet onderschat worden. Het feit dat een Griek wist waar hij een deel van zijn vermogen kon in veiligheid brengen kon stimulerend werken op zijn ondernemingsgeest, terwijl de algemene onveiligheid een deprimerende invloed heeft op de economie. Dit was vooral van betekenis in Griekenland, omdat handelskapitaal en privékapitaal in een onderneming niet gescheiden waren en een zaak dus het lot deelde van het fortuin van de zakenman en omgekeerd.

Als kredietinstellingen vulden de tempels een leemte in het Griekse kredietwezen. Inderdaad, particulieren en bankiers gaven over het algemeen slechts kortlopend en duur krediet. De tempels daarentegen verschaften langlopende en goedkope leningen. Wel eisten zij meestal hypothecaire waarborgen, zodat in theorie alleen bezitters van onroerende goederen van deze gunstige kredietvoorwaarden konden genieten, doch in de praktijk was er gemakkelijk een mouw aan te passen.

Wij kennen over het algemeen niet de bestemming van de ontleende bedragen, doch wij mogen aannemen dat de leningen meestal voor consumptieve doeleinden gebruikt werden. Wanneer Delos aan zijn tempel ontleent, dan is het om graan te kopen, vreemde vorsten te eren en dergelijke. Vreemde staten ontleenden meestal aan tempels wanneer hun financiën in een bedenkelijke toestand waren tengevolge van oorlogen, hongersnood, zware tribuutstor-

tingen, doch zij konden ook politieke doeleinden op het oog hebben, zoals de Peloponnesiërs, die te Delphi en Olympia, bij het begin van de Peloponnesische oorlog grote bedragen wilden ontleenen aan de Atheense vloot om te kopen.

Het doel van de leningen aan privaatspersonen is in geen enkele bron aangegeven, doch wanneer wij voor Delos vaststellen welke kleine bedragen uitgeleend werden, bedragen die soms nooit werden terugbetaald, dan moet hier natuurlijk aan consumentenkrediet gedacht worden.

De lening van 1325 goudstaters welke Mnesimachos van de Artemistempel te Sardes bekomen heeft was echter ongetwijfeld productief krediet, bedoeld om zijn domein op gang te brengen.

De Griekse tempel is tot nog toe vooral bestudeerd geworden als een kunstwerk van architectuur en sculptuur, eveneens, alhoewel in mindere mate, als een religieuze instelling, practisch nooit als een economische eenheid. Wij hopen dat wij met deze laatste activiteit te belichten, die wij vooral uit de inscripties hebben leren kennen, een bescheiden bijdrage tot een vollediger kennis van de Griekse oudheid hebben geleverd.